

ПРАВО ТА БЕЗПРАВ'Я СЬОГОДЕННЯ

Леонід Фінберг

Розпочинаємо чергове засідання семінару ім. Лисяка-Рудницького. Пропоную питання для обговорення:

- 1) *Якою мірою сьогодні ПРАВО є регулятором взаємин у сфері бізнесу? Які є інші регулятори, наскільки вони ефективні? Чи розширюється правове поле бізнесу сьогодні, чи звужується? Які перспективи законності бізнесу України?*
- 2) *Як гарантуються законом наші нові політичні права? У яких сферах вони найбільше порушуються? Які шляхи збільшення правових гарантій політичних прав громадян?*
- 3) *Яка міра права та безправ'я в соціальній сфері?*

Володимир Дубровський

Система ефективного функціонування підприємств передбачає, що інтереси підприємств та суспільства досягають певного компромісу. Підприємство платить податки, виконує певні вимоги держави, а держава, у свою чергу, захищає підприємство від зазіхань на його інтереси. Проте не всі стосунки та сфери діяльності підприємства регулюються правом. Конкуренція виконує не менш важливу регулятивну функцію.

Державне та ринкове регулювання потрібні у тому сенсі, що вони змушують підприємство не «перекручувати» ринкову інформацію. Підприємство, яке вдається до таких перекручень, має бути економічно покараним.

Що ж до сфери правового регулювання, то не можна сказати, що вона заширока чи завузька. Вона просто «зміщена». Якщо, наприклад, повинен регулюватися один сектор, то насправді регулюється зовсім інший.

До чого це призводить? Якщо підприємство не сплачує податки, воно опиняється поза правовим полем і не може претендувати на правовий захист. Підприємство змушене звертатися до «тіньовиків». Це і є ілюстрація «зміщення» правової сфери. Проте, можна помітити певну позитивну тенденцію на поліпшення ситуації.

Олександр Пасхавер

Феномен права на приватну власність, на підприємництво – яскравий приклад правової ситуації у нашій країні. Невизначеність права приватної власності було фундаментальним каменем радянської влади. Така невизначеність була необхідною. Вона була потрібна для того, щоб права на управління власністю були передані суб'єкту, який не несе жодної відповідальності. Таким суб'єктом була партія. Відповідальність же покладалася на виконавців, які не мали права приймати власні рішення.

Внаслідок цього у масовій свідомості не сформувалося поняття права власності. Багато з тих негараздів, які ми сьогодні переживаємо, базуються на нерозумінні понять стабільності, недоторканості власності тощо.

Звичайно, за шість років зроблено чимало, аби змінити таке ставлення. Проте ці зусилля я назвав би мавпуванням. Ми беремо буржуазні норми і в погіршеному вигляді намагаємося ввести їх у себе.

Суспільство, однак, і його еліта ще не сприймають право приватної власності належним чином. Тому підприємець змушений діяти в «агресивному» середовищі. Агресивність спрямована на реалізацію права володіти своїм майном і, в межах закону, використовувати його для одержання прибутків. Така діяльність сприймається як негативна і навіть як злочинна.

У суспільстві не існує розуміння того, що капітал є фундаментом стабільності. І не лише економічної, але й політичної. Це особливо стосується крупного капіталу, що має довгострокові інтереси. Часто ці інтереси збігаються з державними, особливо великі програми, які служать утриманню політичної і соціальної стабільності. Капітал стає конструкцією, на якій тримається суспільство.

Не розуміючи цього, наша еліта відділяє завдання побудови держави від завдання сприяти капіталу. Чому, приміром, Президент держави не нагороджує найкрупніших платників податків? Чому немає шоу, у яких дисциплінованих платників називають «героями нації»? Тому й немає, бо ставлення у суспільства радше негативне.

Ставлення до капіталу можна проілюструвати на прикладі конфлікту влади з концерном «Денді». Як повинна була б влада покарати бізнесмена, який увійшов з нею у політичні,

ідеологічні, особистісні протиріччя? Нехай навіть влада, як пан, має право покарати підприємця. Підприємця – нехай, але не його капітал. Капітал є певною цінністю, яка не пов'язана з особою підприємця. Держава мусить думати, як зберегти цей капітал, і, отже, як зберегти стабільність у суспільстві.

У цьому розумінні спроби знищення капіталу є антидержавними. Воно добре ілюструє ставлення еліти до капіталу.

Однак ставлення суспільства до власності змінюється. Сьогодні суспільство радше не агресивне, а байдуже до права на приватну власність. Процес змін дуже тривалий. Ми мусимо вдаватися до якихось дій, щоб прискорити його.

Я завжди був прихильником того, щоб держава активно втручалася у цей процес. Я був одним із прихильників створення спеціального державного органу із захисту підприємництва. Така бюрократична робота необхідна, хоча видається суперечливою. Держава, що найбільше кривдить підприємців, мусить їх захищати. Це звичайне протиріччя перехідного періоду.

Інтелігенція повинна також постійно акцентувати увагу на недоторканості права власності. Як правило, інтелігенція захищає права людини, але права підприємництва... Особливого ентузіазму я тут не помітив. Проте мені здається, що ми мусимо сьогодні захищати права власності, щоб у майбутньому не виникало проблем із дотриманням прав людини.

Всеволод Речицький

Я почну говорити про політичні права, але не з політичних прав. Як на мене, проблема політичних прав є фундаментальною, але є ще більш фундаментальні проблеми, від яких політичні права є похідними. Ця фундаментальна проблема полягає в тому, що індивідуально мозок людини може розвиватися й забезпечувати прогрес цієї людини без політичних зусиль, а прогрес суспільства не може здійснюватися без політичних зусиль. Прогрес суспільства забезпечується обміном тих здобутків, які здійснені в індивідуальних прагненнях. Суспільство прогресує через спілкування. Режим спілкування – це й є політична проблема.

Держава – це та інституція, яка завжди намагається контролювати інтелектуальний обмін. І це нормально, тому що держава піклується про захищеність та стабільність.

І тут виникає перший цікавий парадокс: порядок – це те, що любить держава й з чим вона погоджується. Порядок досить просто забезпечується демократією (як правлінням більшості). У цьому сенсі між «більшістю» демократії та державою не існує суттєвих протиріч. Держава абсолютно погоджується з простою демократією – не ліберальною, а примітивною, плебейською. Саме ця проста демократія також прагне захищеності, безпеки, стабільності, того, що є типовим для держави.

Але ми забуваємо, що прогрес суспільства забезпечується не рішеннями більшості. Еліти посувають суспільство вперед. І еліти в цьому сенсі зовсім не зацікавлені в простій демократії. Інтереси інтелектуальних еліт пов'язані з громадянським суспільством, тому що поняття «вільне життя» та «громадянське суспільство» є майже синонімами. Ми вважаємо, що громадянське суспільство – це те суспільство, в яке держава не втручається. Таким чином, громадянське суспільство та свобода забезпечують зусилля меншості. З цього витікає, як на мене, абсолютно чітка констатація того, що ми зацікавлені більше в прогресі, аніж у державі.

Треба завжди пам'ятати, що суспільство – не колектив, не асоціація. У суспільства немає колективних інтересів. Якщо ми наділяємо суспільство колективними інтересами, то ми говоримо вже не про громадянське суспільство, а про утворення, яке змішане з державою, яке керується державою. Громадянське суспільство забезпечує можливість індивідам переслідувати власні стратегії. Якщо ж воно починає індивідів закликати до якихось колективних зусиль, воно перестає виступати в своїй органічній якості. Таким чином, громадянське суспільство – це осередок, де вільно почувається автономна особистість.

Така структура стосунків між державою, громадянським суспільством, індивідом та свободою відображається в праві автоматично, тому що право, так би мовити, пливе за тими процесами в суспільстві і державі. Можна говорити про те, що право починає розділятися на право держави та право громадянського суспільства, або право свободи й право порядку. Девід Істон, американський політолог, колись сказав, що зони, захищені від впливу держави, є найбільш цінними для прогресу.

Маємо два феномени – державу й громадянське суспільство, та два права – право держави та право громадянського

суспільства. Або – конституцію й решту законів, які протистоять їй. Тому що «решта законів» – це те, що продукується державою, а конституція продукується суспільством.

Розділилися не тільки громадянське суспільство та держава, розділилися й політики. Є «політика держави» і є політика, якою займається громадянське суспільство, громадянська політика. Політика не там, де мільйони, а там, де індивід.

Це нове розуміння політики як феномена суто громадянського суспільства добре було схоплено Зінов'євим, коли він сказав, що те, що ми сьогодні називаємо політикою, насправді не є політика. Він переконаний – у будь-яких стосунках, де хоча б один із суб'єктів має владні повноваження або силу, немає жодної політики.

Якщо одна людина може покарати іншу, вона просто наказує, бо має силу. У ситуації, коли одна людина не може покарати іншу, виникає ситуація, коли люди повинні домовлятися. І тому, на думку Зінов'єва, потрібно вивести наше життя на рівень політики, зробити наші стосунки політичними.

Якщо запитати в пересічного студента, що таке конституціоналізм, конституція, то він відповість, що це певна доктрина, певне світобачення, певна соціальна парадигма. Біля джерел конституції стояли, скажімо, Медісон, Адамс, Джефферсон, і Локк, і Руссо, і Монтеск'є... Студент буде по-своєму правий. Але в сенсі тих міркувань, які я спробував навести, можна припускати, що сьогодні вимальовується інша картина: конституціоналізм і конституція «міняють» батьків.

І якщо ми говоримо про надзвичайну цінність свободи та можливість індивідів здійснювати свої стратегії, то ми говоримо про те плюралістичне суспільство, в якому панує хаос. А про хаос не писали ні Джефферсон, ні Медісон, ні Адамс, ні тим більше Локк.

Вимальовується інша ідеологія конституції, інша ідеологія політики та політичних прав. І хоч як це не парадоксально, сьогодні батьками конституціоналізму та конституції треба було б визнати Адама Фергюссона та Монтеня, тому що саме вони писали, що ніхто не повинен перейматися якимись супердоктринами, ніхто не повинен шикуватися в ряди, а кожен повинен жити якомога щасливіше, в тому сенсі, як це він сам розуміє.

І якщо до цього додати тезу П'єра Бурдьє про те, що в політиці істина є те, що подобається людям, то я б сказав, що ми сьогодні маємо переоцінку розуміння конституції та політики, політичних законів і політичних прав.

Вимальовується певний, я б сказав, органічний антагонізм: держава – суспільство, який суперечить намаганням сучасних політиків «сплавити» суспільство та державу. У нас весь час присутні намагання зробити державу доброю, такою, що піклується про суспільство... Як на мене, це абсолютно марні зусилля. Ніколи держава не полюбить суспільство, а суспільство, якщо воно свідоме своєї мети й своєї самоцінності, ніколи не покохає державу, тому що держава – це все ж таки його ворог, хоча й «органічний».

Броніслав Малиновський колись писав, що свобода структурно є досить проста річ: треба дати людям можливість вільно обирати цілі, а не робити індоктринацію цілі, треба дати людям змогу самим визначити, що є цінним. Люди повинні здійснювати цілі власними зусиллями, власними стратегіями. І якщо їх закликають до якихось колективних зусиль, то їх знову обдурюють. Свобода зберігається ще й тоді, коли наслідки тієї індивідуальної активності не відбирають у людини. Вона сама насолоджується результатами власних досягнень.

Оксана Забужко

Я буду говорити, виходячи із персонального досвіду, оскільки він певним чином характерний саме для висвітлення проблеми «держава та суспільство». Я одночасно виступаю в двох іпостасях. Я є й вільний виробник, і державний службовець, який має отримувати зарплату на державній посаді. Упродовж останніх років я спеціально спостерігаю за тим, як поводить себе держава в сфері трудових угод. Дії держави елементарні – неплатежі, за які відповідальності ніхто не несе.

А що ж у сфері індивідуальних стосунків? Ще років три-чотири тому я була абсолютно певна, що, здаючи роботу замовникові, отримаю обумовлену винагороду. За останні два роки ситуація різко змінилась. І змінилася на гірше, повністю відтворюючи модель поведінки держави. Я й досі збираю борги за виконану роботу, і жодні домовленості про своєчасну оплату не спрацьовують.

Я бачу тут абсолютно виразну й дуже чітку схему того, як неправова поведінка держави проектує себе згори вниз, на

суспільство й на сферу вільного, незалежного бізнесу та вільного, незалежного виробництва. Наслідки морального розтління в сфері правової свідомості, спричинені цією поведінкою держави й уряду, ми сьогодні просто не можемо передбачити.

Українська ситуація з огляду на правову свідомість має свою специфіку. Радянська влада вивела українську масову свідомість із сфери дуже традиційної, дуже панівної в українській культурі правової свідомості європейської орієнтації. Я маю на увазі литовський статут, який ще впродовж XIX століття був чинний і за яким жило українське село. Литовський статут, по-моєму, Микола Перший скасовував спеціальним указом 1840 року. А на рівні побутової свідомості це поняття дуже базове, що на насильство, на сваволлю є управа. За порушення якимось чином угоди доводилося платити безчестям. Український селянин знав це ще на початку XX століття до 1917 року. Але потім прийшов гегемон...

Володимир Ричка

Я насамперед хотів би звернути увагу на амбівалентність наших уявлень про державу. З одного боку, це щось омріяне, вистраждане, а з іншого – вороже, лиха сила. Так склалося історично. Але ми тепер маємо державу, і в цьому суспільстві держава повинна виконувати роль своєрідного ліфта, який без зайвого галасу обслуговує це суспільство по вертикалі та по горизонталі. Суспільство ніби не помічає його діяльності. Наша біда – еліта, ті люди, які стоять у цьому умовному ліфті, натискають важелі. В історичній ретроспективі виходить так, що завжди в Україні прошарок еліти був надзвичайно тонкий та прозорий. Так є і тепер.

Костянтин Сігов

Питання суперечностей між законом і свободою має не лише соціальні, а й антропологічні виміри. Ми маємо з максимальною послідовністю продумати перспективи свободи. Цікава дискусія спостерігається всередині гілок лібералізму, тобто по той бік опозиції «індивідуалізм – колективізм». Мова справді про інших батьків свободи. Монтень розширив горизонти індивідуальної свободи європейців, продумав певний максимум індивідуалістської волі. Але саме Монтень

зіткнувся з проблемою, коли свобода починає заперечувати сама себе. Воля не знаходить у собі обмежень для того, щоб прийняти закон як щось своє, органічне. Вона сприймає його як спонтанний волюнтаризм, як репресію.

Репресивним структурам свободи присвячена творчість Мішеля Фуко та багатьох інших. Сьогодні ми перебуваємо під подвійним впливом цієї репресивності – нашого радянського минулого і репресивного уявлення про закони. Сьогодні одне з основних питань – як продумати легітимність закону, коли свободи, максимально реалізовані, у той же час утворюють певний поліс.

Леонід Фінберг

Ми весь час повторюємо слова: право, закон, законодавство. Але, як тільки виникають серйозні суспільні протиріччя, судова система демонструє свою нездатність бути системою, яка здатна розв'язати ці протиріччя.

Давайте згадаємо всі гучні справи, які останнім часом привертали увагу суспільства, починаючи з так званої «справи Звягільського». Вони продемонстрували: наша правова система більше залежить від влади, ніж у інших молодих державах.

Зрозуміло, що це має свої корені у старій соціалістичній державі, зрозуміло, що процеси останніх років не сприяли утворенню незалежної судової системи. Сьогодні мусимо констатувати – системи, яка могла б забезпечити правові основи нашого життя, не існує.

Семен Глузман

Є фундаментальне право – право власності. Це не означає, що кожен має стати капіталістом. Але право на приватну власність повинен мати кожен. Після цього я матиму право, потрапивши до в'язниці, відстоювати свої людські права.

Одна з больових точок нашого суспільства – це абсолютно непрофесійний законодавець. Він не вміє мислити, він керується лише почуттями і на їх основі приймає рішення.

Один із моїх знайомих, аудитор, якось висловив «свіжу» думку – час захищати вітчизняних бізнесменів. Він розповів, що змушений безкоштовно допомагати бізнесменам невеликих міст, оскільки ці люди майже повністю «роздягнені» державою. Він попросив допомоги у створенні фонду захисту бізнесменів.

Я подумав – можливо, це і є найпершим пріоритетом майбутньої правозахисної діяльності? Дуже важливо допомогти людині, якій протидіє гігантська державна машина. Це машина, яка забирає все. Можливо, зусилля потрібно сконцентрувати саме на цьому захисті, адже, не захистивши людей підприємливих, ми не будемо мати повноцінної держави.

Володимир Павлів

Одного разу мені захотілося заплатити податки. Постало питання – кому? Куди підуть ці гроші? Зрозуміло, вони будуть одразу ж розділені навпіл. Частину забирає собі еліта, а іншою частиною ця ж еліта спробує відкупитись від «нижчого елемента», в якого все забирає. Хто би міг перервати це коло? Людина в провінції не може, бо це є питанням виживання. Еліта теж не розірве. Залишається мені перервати. Чому? Тому, що я виріс в добрій українській родині й мені не байдужа ця держава. Виникає й інше питання – як це коло розірвати? Заплатити податки? Ні, це не діло. Що робити? Як я можу вплинути на ситуацію? Я не знаходжу відповіді на це запитання. Я відчуваю своє повне безсилля абсолютно.

На кого я можу покластися в цій ситуації? Чому суд не діє, судова система? Тому що в нас звикли, що керівництво може порушувати закон, а ти можеш відстоювати своє право, тільки несучи так звані «чолобитні». Захотів міністр інформації З.Кулик викинути «Післямову» з ефіру – і зробив це відразу, без будь-яких пояснень. А ведучому програми О. Ткаченкові, щоб відстояти своє право, довелося декілька місяців ходити по судах. Суд, зрештою, визнав його правоту. І що – це повернуло «Післямову» на УТ-1? Ні, не повернуло.

Приходить думка про якийсь зовнішній фактор. Що це за зовнішня сила? Час від часу я думаю, що є телекомпанії з американським капіталом, то хай американці приходять боротися з нашою елітою. Якийсь час я хотів себе обдурювати, думати, що буду жити в такому status quo, але сьогодні розумію, що вічно так тривати не може. І, на жаль, в цій ситуації час працює не на нас.

Людмила Заглада

Ми говоримо про низьку правову свідомість суспільства. Але ж сьогодні інакше й бути не може. Я, наприклад, можу

зійтися, що, як і багато інших, брала участь у скоєнні кримінальних злочинів. У чому вони полягали? Незаконні валютні операції (стаття 80 Кримінального кодексу). Всі знають, що за ці операції передбачений штраф чи позбавлення волі, і попри це продовжують розраховуватися валютою, отримувати нею зарплату... Все це відбувається просто й буденно. Ледь не кожен таким чином порушував закон. Розмивається межа між тим, що законно, і незаконним. Закон можна обійти, на нього можна не звертати увагу.

Володимир Дубровський

Дуже часто доводиться стикатися з кримінальною психологією. Це психологія зграї. А ще – це психологія архаїчного суспільства. І поки не відбувся перехід до громадянського суспільства, кримінальна психологія буде проявлятися у різний спосіб.

Всеволод Речицький

Я обмежусь деякими коментарями. Перш за все про почуття моральності в поведінці. Якщо йдеться про політичну мораль, або моральність з точки зору правової поведінки, то тут усе просто. Якщо людина ще якось поважає державу і те, що держава виробляє у вигляді законів, то вона, звісно, може почувати себе дискомфортно в моральному сенсі. Коли ж людина зневірилася в цій державі, то вона відчуває себе абсолютно здоровою і вважає, що морально схилила держава.

Відомо: якщо ми хочемо, щоб закон діяв, він не повинен бути сильнішим, ніж емоційна матриця, яка закладена в нього. Якщо в законі відображені органічні стимули, то він може діяти. Якщо ж закон суперечить органічним механізмам людських взаємин, то він діяти не буде.

Сьогодні нам важко писати закони, які відповідають природі не ідеальної, а реальної людини. Для того, щоб запрацювали закони, потрібен стан свободи.

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

1 листопада 1997 року, НаУКМА

Леонід Фінберг

Шановні колеги. Пропоную обговорити наступні питання:

1. *В якій мірі національна безпека України є цінністю для вас особисто? Як ви думаєте, чи є вона цінністю для інших громадян країни? За яких умов вона перестася бути цінністю?*
2. *Як би ви структурували загрози, що існують для національної безпеки України? Яка ієрархія цих небезпек? Як ви оцінюєте рівень національної безпеки в Україні сьогодні?*
3. *Хто і як, на вашу думку, повинен забезпечити національну безпеку країни? Якою є роль держави, і якою є роль суспільства?*
4. *Якби ви мали вплив на формування стратегії національної безпеки України, які пріоритетні програми ви б запропонували?*

Георгій Почепцов

Чому ми приділяємо свою увагу проблемі національної безпеки, і чому ця проблема не виникала за часи Радянського Союзу?

Одна з відповідей складається з наступного: ми вийшли на альтернативний шлях розвитку і виникло ене число величин. Радянський Союз був якоюсь більш стабільною системою, і варіантність рішень зміщувалась у якусь достатньо вузьку сферу. З цієї причини не було потреби в породженні альтернативних рішень. Сьогодні все кардинально змінилось, з'явилась альтернативність. Її роль можна побачити вже в самій ідеології створення пострадянського простору.

Ми багато говорили про непрацюючу радянську економіку, яка спровокувала розвалення старої системи. Однак сьогоднішнє багаторазове економічне погіршення не призводить до зміни соціального ладу. Отже, питання полягає не лише в економіці. В першому випадку влада хотіла повалити існуючий лад, а сьогодні вона й цього не хоче робити. Розпад СРСР можна було трактувати як бунт акторів «другого плану». Пройшли два міжривневих бунта. Перший – це конфлікт Горбачов – путчисти. Між ними відбувся бунт,

коли другий рівень намагався керувати першим. Другий варіант міжрівневого бунту складався з боротьби республік і Центру, в результаті чого перші секретарі республіканських компартій стали називатися першими президентами. Здійснити міжрівневий бунт можна було й по національному параметру. В новій класифікації цей параметр став найголовнішим, він пересилив політичну, економічну та соціальну близькість республік, яка склалася протягом 70 років. Реально історією почали називати те, що було до 1917 року.

Національна ідея не є абстрактною конструкцією. Вона впливає на створення параметрів, які покликані підтримувати в потрібному стані національну безпеку. Росія на цьому рівні намагається повернутися в ранг супердержави. Україна вирішує завдання самовиживання.

Одне з найпоширеніших визначень того, чим займається національна безпека, – це менеджмент погроз. Увесь пострадянський простір більш непокоїться через внутрішні погрози, ніж через зовнішні.

Через наявність внутрішньої небезпеки особливо чітко виявляється небажання і невміння держави перейти до «ненаказних» методів соціального керування. Ми повторюємо модель Радянського Союзу, який працював в межах ієрархічної комунікації. Ця практика не змінилась на демократичну, в межах якої суттєвим є зворотний зв'язок, а не тільки прямий. З цієї причини низи на верхи практично не впливають. Як наслідок, виникає психологічна нелегітимність влади.

Коли Фукуяма аналізував розвал Радянського Союзу, то однією з причин розвалення країни він назвав нелегітимність радянських керівників. Яким би чином вони не були обрані, вони відчували себе нелегітимними. В умовах такої нелегітимності неминуче має місце передавання комусь влади. Система не витримує психологічної нелегітимності.

Соціальна система також має визначені кінцеві величини, які не можна перевищувати для того, щоб не зруйнувати систему. Одна з таких величин – це рівень довіри до першої особи. Тут не можна переходити межу 25%. Інша величина – це кількість людей, які вимагають кардинальної зміни суспільного ладу. В цьому випадку не можна переходити межу в 40% населення. Якщо це має місце, то система може бути знищеною. Мабуть, що не тільки Україна, але й усі країни СНД демонструють порушення цих закономірностей, проходячи крізь усі мислимі пороги.

Олексій Гарань

Якщо говорити про сферу політичну, то перше місце на шкалі загроз посідають корупція та протекціонізм, друге – низька ефективність економіки. На третьому місці йде російський фактор.

Хотів би також торкнутися ролі держави і ролі суспільства в забезпеченні національної безпеки. Саме через розвиток громадянського суспільства зміцнюватиметься Українська держава. Але за умов перехідного періоду зростає роль держави. Нам треба шукати співвідношення між роллю держави і громадянського суспільства в забезпеченні національної безпеки України.

У зв'язку з цим постають дві проблеми. Перша – це співвідношення поглядів еліт і поглядів рядових громадян на проблеми безпеки. Друга проблема – а що ж таке держава, чи можемо ми однозначно визначити роль цієї держави в забезпеченні національної безпеки України?

Якщо говорити про співвідношення поглядів еліт і громадян, то певним загальником стало тут наголошення на тому, що у цих поглядах існує значний розрив. Підкреслюють також, що зараз еліти орієнтуються на вестернізацію, тоді як населення все ще дивиться на схід. У цьому вбачають одну з причин того, що реформи в Україні не йдуть. Проблема ця, безумовно, існує. Хоча, мені здається, що в новітній історії України після 1991 року склалися умови для такого загально - національного консенсусу, в тому числі і стосовно певних економічних перетворень.

Якщо говорити про підхід самої держави і про конфлікти всередині державних структур, пов'язані з проблемами національної безпеки, то можна констатувати, що основні діючі структури і політики мають різні підходи до згаданих проблем. Боротьба, яка зараз розгортається, свідчить про те, що кожна сторона буде використовувати проблеми національної безпеки задля власних інтересів, задля того, щоб прийти до влади. Нам важливо усвідомити, що ж таке національні інтереси, незалежно від кланової чи групової боротьби.

Що ж до перспектив розвитку, то я оцінюю їх доволі песимістично. Оскільки зараз абсолютно все буде підпорядковано боротьбі за владу і перемозі на виборах, національні інтереси України можуть бути принесеними в

жертву. Я не виключаю можливість геополітичних шарахань, в тому числі й адміністрації Кучми. Тому мені здається, що зараз не варто говорити про якісь глобальні довгострокові програми щодо забезпечення національної безпеки України.

Треба сконцентруватися на тому, що нас очікує вже в березні наступного року. Гадаю, ситуація складеться таким чином, що ліві отримають перемогу на виборах. Мені дивно, чому праві депутати і центристи в парламенті проголосували проти поправки Кучми провести вибори в два тури. Вибори в один тур, безумовно, дадуть перевагу лівим, оскільки демократичні і центристські сили роз'єднані. Чи можливо якось об'єднати їхні інтереси? Гадаю, така можливість існує. Об'єднатися можна навколо встановлених правил гри після виборів.

У цьому зв'язку я хотів би запропонувати таку ідею. Напередодні виборів ми бачимо, що представники інтелектуальної еліти, соціологи, політологи активно залучаються до участі в різних передвиборчих штабах і командах. Функція цих людей полягає і в тому, щоб попереджати про те, що взаємне поборювання може призвести до перемоги лівих. Вони могли б аналізувати ситуацію в конкретних округах, проводити відповідні соціологічні дослідження і визначати найбільш перспективних кандидатів у кожному виборчому окрузі, для того щоб скласти конкуренцію лівим силам.

Олег Стрикаль

По-перше, я хотів би розмежувати статичні та динамічні визначення самого поняття «національна безпека». Що мається на увазі під статичними визначеннями? Їх основою є два основні елементи: національна безпека – це стан захищеності цінностей, ідеалів, суспільства від певних загроз; або ж це – безпосередня відсутність загроз цінностям, ідеалам, та життєспроможності даного суспільства.

Проте, на мою думку, сьогодні національна безпека не є якимось станом. Це, радше, процес досягнення такого стану, це процес протидії загрозам, який ніколи не досягає свого максимуму. Загрози існують завжди, незахищеність існує також завжди. Тому «стан захищеності» – це щось занадто ідеалістичне в сучасному світі. Статичні визначення національної безпеки ведуть до невірної сприйняття загроз, в основному до їх перебільшення і до неадекватної реакції на ці

загрози. Проілюструвати те, що в Україні використовуються все-таки статичні визначення, можна на прикладі Концепції національної безпеки, яка була прийнята і стала швидше академічним документом, аніж документом для проведення активної політики. Концепція, яка приймалась на якийсь тривалий період, не може враховувати все нові й нові загрози, нові й нові принципи протидії цим загрозам, які виникають ледь не кожного дня.

Наступний аспект мого виступу торкається надмірної політизації сфери національної безпеки в сучасній Україні. Це здійснюється по двох основних напрямках. Один із них – це розширене трактування самого поняття «національна безпека», куди включається абсолютно все, що тільки можна включити, і все те, що вигідно владі для реалізації тих чи інших своїх інтересів. З іншого боку, реалізація національних інтересів, створення адекватного рівня національної безпеки бачиться в основному через призму укріплення владних інституцій або навіть особистої влади того чи іншого керівника. Те, що добре для вищого керівництва, добре для національної безпеки України. Саме тому, наприклад, проблеми небоєздатності української армії є не такими гострими для влади, як проблеми лояльності армії до цієї влади. Хоча армія не здатна захистити суспільство, зате вона здатна захистити «свою» владу.

Політизація, з іншого боку, дозволяє владі втручатися в будь-яку сферу життєдіяльності суспільства: мовляв, потреби національної безпеки виправдовують усе. Тому, наприклад, сферу економічної безпеки часто використовують для придушення або й знищення економічних інституцій, які підтримують політичних супротивників влади. Інша ілюстрація. Сферу інформаційної безпеки часто використовують для того, щоб придушити, знищити, взяти під контроль незалежні засоби масової інформації, які можуть протидіяти політиці тієї чи іншої владної інституції.

У сфері національної безпеки триває процес дегуманізації. Що мається на увазі? Поки що інтереси особистості, її страхи і побоювання, її виживання в цьому суспільстві інституціями національної безпеки до уваги не беруться чи беруться зовсім мало, декларативно.

З іншого боку, інституції національної безпеки часто спрямовують свою діяльність на повне знищення людини як особистості. Це відбувається у Збройних силах, це відбувається

в міліції тощо. Людина потрапляє в лещата системи, людина, як і раніше, не є цінністю для структур національної безпеки, а є лише тим гвинтиком, який потрібно постійно «підкручувати».

Інший аспект цієї ж проблеми – десоціалізація сфери національної безпеки, тобто усунення соціуму від участі в процесах національної безпеки. За шкалою, яку запропонував англійський дослідник Баррі Бузен, існування системи національної безпеки відбувається на трьох рівнях: людина, соціум, держава/міждержавні стосунки. Рівень людини ми вже розглянули. Рівень соціуму теж нівелюється державою. Тому держава, м'яко кажучи, не сприяє появі активного розвиненого громадянського суспільства, яке б могло діяти за власними принципами, незалежно від держави, і до того ще й контролювати діяльність і політику державної влади.

Десоціалізація викликає іншу велику проблему для національної безпеки, яку можна було б назвати вимушеною саморегуляцією суспільства. Суспільство поза державою, всупереч державі і на шкоду державі регулює стосунки, пов'язані безпосередньо з безпекою суспільства і особистості. Саморегуляція цих процесів, які йдуть абсолютно неконтрольовано, некоординовано, має часто карикатурний, спотворений, страшний вигляд. Одним із найяскравіших негативних проявів такої саморегуляції є корупція, яка проходить не лише на рівні державної влади, а починається з самого низу, ледь не з кожного громадянина. Корупція є не просто якимось збоченням із вірного шляху, вона є основним принципом функціонування нинішніх суспільства і держави, тому боротися з нею практично неможливо.

Сьогодні існує також конфлікт між потребою «роздержавлення» політики національної безпеки і так званою «політикою розбудови держави». У сучасному світі будь-яка держава все більше втрачає свій контроль над суспільством і поступається місцем у своїй діяльності якимось іншим акторам, іншим інституціям. Це можуть бути лобістські групки, злочинні формування, інші держави, міжнародні інституції тощо. У цій ситуації Українська держава, намагаючись лише все контролювати, не прагнучи адаптуватися сама і адаптувати суспільство до умов, коли центрів впливу стає дуже багато, лише втрачає свій вплив. А коли вона діє, то призводить до парадоксальної ситуації: держави занадто багато там, де повинно бути небагато, і зовсім мало там, де вона повинна

заявити про себе на повний голос. Проста ілюстрація: митники завжди рапортують, скільки вони оштрафували «човників», у той же час тютюновий ринок України майже повністю контролюється контрабандистами.

Доки держава, державні мужі зацікавлені виключно у відновленні або отриманні державної влади, про ефективну політику національної безпеки ми говорити не можемо.

Вадим Скуратівський

Давайте замислимося над тим, що ж таке національна безпека, термін, який потроху входить у світовий слововжиток наприкінці 70-х років XIX століття? Я хочу нагадати одну цікаву річ. На-прикінці 80-х років минулого століття в Міністерстві внутрішніх справ Росії з'явився «Департамент общественной безопасности», а потім цей самий департамент, саме у філологічному сенсі, виникає на початку 30-х біжучого століття в НКВД – «Управление государственной безопасности».

Але що за всім цим стоїть? Це власне проблема держави, яка займається своєю власною безпекою. Це ситуація, коли держава захищає себе. Це державний апарат, це сума чиновників, які захищають свої інтереси. До всього іншого їм немає діла. Є громадянське суспільство, немає його, вони не будуть цим займатись, вони займаються тільки «общественной безопасностью», «государственной безопасностью».

Щось почало мінятися на Заході лише у 50 – 60-х роках біжучого століття. Як виник цей самий термін у Сполучених Штатах? З 50-х років там існує Агентство національної безпеки. А згодом з військової контррозвідки термін «національна безпека» перейшов у загальний слововжиток. І він там доречний, тому що Сполучені Штати – це країна, яка насправді займається національною безпекою. Зверніть увагу на долю відокремленого американського громадянина, який потрапляє в якусь халепу поза межами Сполучених Штатів. Державна структура починає працювати в напрямі того громадянина. Нарешті почала працювати нормальна схема: людина, громадянське суспільство, затим держава, міжнародні зв'язки і контексти.

Що таке в Україні національна безпека, я поки що не знаю. Знаю лише, що ця категорія в уявленні нашої політичної еліти, яка пов'язана з державною безпекою.

Ігор Бінько

Мені довелося розробляти проблеми національної безпеки з перших днів незалежності України в апараті Ради національної безпеки при Президентові України. Ця рада мала понад десять відділів, які займалися не тільки державною безпекою, а й економічною, соціальною, політичною та іншими видами безпеки.

Я стою на позиції, що національна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави. Національна безпека – це системний вимір усіх рішень у політичній, економічній, екологічній сферах.

У 1992 році у нас було 3 – 4 пріоритети національних інтересів: забезпечення суверенітету, територіальна цілісність, досягнення політико-соціальної стабільності, національної злагоди, інтегрування у європейську спільноту. Цим пріоритетам «протидіяло» приблизно два десятки загроз.

Нехтування нашими пропозиціями призвело до того, що в 1993 – 1994 роках діяли уже понад 100 загроз. Слід зазначити, що, починаючи з 1995 року, питанням національної безпеки з боку державного керівництва приділяється значно більше уваги.

Ми ставимо сьогодні єдине завдання: щоб державні діячі, приймаючи рішення, брали за основу те, що пропонується концепцією національної безпеки, підходили до вирішення проблем системно. Сьогодні ми переходимо до вивчення окремих аспектів національної безпеки, наприклад економічного. Концентрація загроз зараз найбільша в економічній сфері, це майже 20 відсотків.

Максим Стріха

Я хотів би привернути увагу до одного зовсім не круглого ювілею, до якого пасував би епіграф з інтелігентського київського фольклору: «Чи дочекаємося Піночета з новим і праведним кастетом, а дочекаємось таки колись...» Приблизно 9 років тому з'явилася в московській «Літературці» стаття мало кому відомого Міграняна, у якій обґрунтовувалась необхідність м'якого авторитаризму на етапі побудови ринкового суспільства.

Ніякого авторитаризму ані в Радянському Союзі, ані в майбутній Україні збудувати так і не вдалося, режим тутешній

повною мірою поліцейським так і не став. Але, хоч це може здатися дивним, він виявив досить велику успішність у подоланні цілої низки небезпек, які ще в 1992 році здавалися майже непереборними. Не може йти мова сьогодні, наприклад, про територіальні претензії до України. Мовна ситуація сьогодні не загрожує розколом України. У 1992-му році здавалося, що інформаційний ринок абсолютно задушений Росією. Сьогодні ми бачимо, що м'яко відбулася перекомутація, з'явилися свої пристойні програми. Церковна проблема дійшла динамічної рівноваги.

Не вирішена одна проблема, яка є справді трагічною: в державі, де сьогодні поточний борг населення за енергетику складає близько 5 мільярдів гривень, де виплати за газ ідуть на рівні 20 відсотків, за нафту на рівні 80, де споживання газу порівняно з 1990 роком не зменшилося, хоча виробництво скоротилося вдвічі, не можна вийти на нормальні економічні реформи без того, щоб довести до 100 відсотків вартість комунальних послуг. Для цього потрібно відключати енергоспоживачів, які не платять. З іншого боку, цього не можна робити з огляду на соціальні аспекти.

Олександр Майборода

Коли я почув про таку кількість небезпек для України, спочатку – 50, а потім понад 100, то я подумав – людина з такою кількістю хвороб могла б жити? Мені здається, що часто до небезпеки зараховують не те, що є власне небезпекою. Кількість небезпек значно менша. Небезпекою, на мій погляд, можна вважати те, що загрожує фізичному існуванню держави чи суспільства або ж загрожує їй, так би мовити, нормальному стану, її суверенності. Таких небезпек, які дійсно можуть загрожувати, не так уже й багато.

Олександр Пасхавер

По-перше, національна безпека лише тоді стане предметом серйозної роботи, коли будуть сформовані національні інтереси. Ми часто говоримо, що вони не сформульовані. Я думаю, що вони не сформульовані тому, що вони не сформовані. Національні інтереси – це загальний фундамент всього населення країни, підсвідомий фундамент того, що в нас спільного. Проте, соціологічні описання не показують, що існує щось, що ми можемо назвати загальними, безумовними

інтересами. А завдання національної безпеки – відстежувати відмінності, поєднання різних уявлень про національну безпеку, сценаріїв формування національних інтересів чи розходження у різних груп населення.

Друге питання полягає в тому, що, оскільки, ми не були державою і у нас не було державної еліти, ми маємо слабкі навички стратегічної роботи. В економіці всі спроби створити стратегічні органи зазвичай призводять до невдачі.

Третій момент – це нереалістичність оцінок відносно наших можливостей. Як економіст, я можу сказати, що ми дуже слабка держава. Слабка не через те, що в нас падає рівень, скажімо, валового внутрішнього продукту чи, навіть, особистого споживання. Це – слабка економіка. Економічно слабка держава означає, що будь-який негативний зовнішній вплив дуже дешево коштує. Тобто, не дуже важко забезпечувати операції, які направлені проти наших національних інтересів. Нас не важко примусити не дотримуватися своїх національних інтересів. Це одна з найбільших небезпек в нашій країні. Навіть якщо дуже розумні люди сформулюють наші інтереси, необхідно буде думати про те, як упиратися негативному впливу. І це, до речі, не можливо зробити з допомогою силових структур, це питання державної машини в цілому.

Найбільша проблема полягає в тому, що економіка не вийшла на режим самодії як система. Існують деякі осередки самодії, вони часто діють один проти іншого, і зробити поки що нічого неможливо.

Віктор Небоженко

Працюючи в адміністрації Президента, я завжди наполягав на тому, що Рада національної безпеки не повинна бути єдиним монополістом цієї теми. Коли я пішов звідти, то намагався створити Фонд національної безпеки. І це викликало неабиякі ревнощі з боку органів, що займалися так званою національною безпекою.

Найбільш фундаментальна загроза – це збіг криз ідентичності і легітимності. А з цієї кризи виходять фундаментальні проблеми: криза розриву влади й відповідальності. Інша небезпечна проблема – це регулярна поляризація суспільства. Ще одна фундаментальна неприємність – це серйозна редукція, яка відбувається в масовій свідомості. Відбувається також досить

серйозна редукція усього духовного світу як звичайної людини, так і еліти.

В цивілізованих країнах говорять не про загрози, а про баланси. Маленька загроза через відсутність такого балансу може спричинити людині інфаркт, а країні створити економічний тромб. Сутність національної безпеки – в пошуку балансів.

Михайло Білецький

Я хотів би назвати кілька факторів загрози. По-перше, це масове невдоволення людей тим, що відбувається. Другий фактор – це недовіра до влади. Наша держава сприймається більшістю населення як занадто заідеологізована. Люди вбачають у державі якогось ідеологічного опонента. Одні вбачають у цій державі недостатньо українську державу, а інші – занадто українську державу. Причому кожен вважає, що держава нав'язує йому «чужу» ідеологію.

Третім фактором загрози я назвав би наявність тих політичних сил, які схильні до крайніх рішень, до різких змін. Одна з цих сил – ультраправі, які мають підтримку досить невеликої частини суспільства. Друга частина, уже досить велика, – це ліві, які опираються на значну частину суспільства.

Всі ці фактори призводять до крайньої нестабільності суспільства, до його непередбачуваності. Оця непередбачуваність є проявом серйозної загрози для національної безпеки.

Леонід Фінберг

Я хотів говорити про національну небезпеку, але ж після того як Небоженко сказав про баланси, я, погодившись із ним, використовуватиму термін «баланс». Я хотів би звернути увагу на певну тенденцію останніх часів. Більшість наших сучасників за останні роки змінили свій фах чи свій статус, відбулися досить суттєві зміни в наших ролях у суспільстві. Сьогодні, згідно з офіційною статистикою, близько 50 відсотків населення України працює в недержавних організаціях, підприємствах, фірмах. Праця в цих організаціях, на цих підприємствах тільки частково регульована правом. Отже, ми все більше стаємо безправними. Безправними в можливостях отримання зарплати. Зарплати не платять, а правових процесів, які б давали можливість відновити ці права,

практично не існує. І характерно, що це правове поле, де людина взаємодіє з першою ланкою держави – підприємством – стає неправовим. Це величезна загроза, бо тіньовою стає не тільки економіка, тіньовими стають наші первинні взаємини в галузі праці.

З іншого боку, безправними стають не тільки взаємини людини з роботодавцем. Безправними стають і взаємини між різними фірмами, між різними організаціями. Сьогодні проблеми взаємин, і в тому числі економічні претензії, досить часто вирішуються не в судах, не в правовому полі держави, а за допомогою кримінальних структур. Це зменшує правове поле дії держави.

За великим рахунком це можна назвати люмпенізацією суспільства. Ця тенденція є однією з найбільших загроз, які існують сьогодні в суспільстві.

Георгій Почепцов

Повертаючись до питання національних інтересів, я хотів би нагадати, що за одним із підходів національні інтереси – це інтереси еліти, які вона видає за інтереси населення і нав'язує ці інтереси населенню.

Олексій Гарань

Мені здається, що для подальшого формування національних інтересів ми можемо вже сьогодні знайти певні спільні моменти для представників різних політичних сил. Хай вони будуть дуже аморфними, дуже узагальненими, але мені здається, що більша частина суспільства зацікавлена в ефективному функціонуванні політико-економічної системи. Більшість політичних сил буде виступати за територіальну цілісність нашої держави. Більшість політичних сил буде відстоювати цінність Української держави як такої, хоча будуть розуміти її по-різному. Я думаю, що більшість політичних сил буде виступати за рух до Європи, за європейський шлях, хоча розуміти це можна по-різному. Переважна частина політичних сил буде виступати за те, щоб мати нормальні україно-російські стосунки. Так що, очевидно, можна говорити про те, що є національні інтереси України, незалежно від сповідуваних політичних позицій.

Олег Стрикаль

Чому у нас держава намагається сконцентруватися тільки на загрозах, не говорячи про інші рівні небезпеки? Тому, що так легше виправдати своє існування, своє функціонування. Є загрози, ми їм протидіємо, отже – ми потрібні. «Стан захищеності» є також вигідним для державних інституцій, це також виправдання існування державних інституцій. Але між «станом захищеності» і почуттям захищеності громадянина існує величезна прірва. Тут виникає абсолютне протиріччя: «стан захищеності» начебто є, армія на чатах, «прикордонник наш не спить», а почуття захищеності у людей немає. Отже, система національної безпеки не функціонує.

ВІРА ТА РЕЛІГІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Леонід Фінберг

Дозвольте оголосити питання сьогоднішнього семінару:

- 1) *Що є віра в Бога в сучасному світі? Які її зв'язки з моральністю, толерантністю, порозумінням між людьми?*
- 2) *Храм Гробу Господнього в Єрусалимі поділений на десятки храмів. Як ви вважаєте, це модель полікультурності світу чи модель бар'єру між людьми та спільнотами? Які перспективи екуменізму наприкінці століття?*
- 3) *Що є релігійна свобода в сучасному світі та в Україні, які її межі? Що є релігійний фундаменталізм сьгодні, де його межі? Як ви оцінюєте тенденцію поширення особистісної віри, що живе за межами інституту церкви?*
- 4) *З якими здобутками, втратами, надіями християнський світ входить у третє тисячоліття від Різдва Христового?*

Зиновій Антонюк

Свій виступ я хотів би розпочати з першого запитання. Як показують соціологічні опитування, відповідаючи на нього, православні віруючі розуміють під словом «релігія» щось дуже малорелігійне. Більше тридцяти відсотків відповідають, що це для них мораль. Релігію як особисте спасіння розуміють тільки 20 % опитаних. Ще для 20 % релігія – це культура. Релігію як вірність традиціям розуміють тільки 2 % віруючих, як світогляд – 8 %, як служіння людям – 16 %.

Я навів ці дані для того, щоб показати, що не завжди результати соціологічних опитувань адекватно відбивають справжню ситуацію. Це відбувається почасти тому, що соціолог ставить «нерелігійні» запитання й отримує таку ж «нерелігійну» відповідь. Сьгоднішній раціоналізм певною мірою опанував як релігійну, так і секулярну свідомість. Цей раціоналізм є відмінним від раціоналізму минулого, коли шукали раціональні мотори розвитку людства.

Сьгодні раціоналізм визнає як дуже важливу цінність такий позанаціональний фактор, як мораль. Проте, ми й досі не оцінюємо з моральних позицій проблеми в міжрелігійній, внутрірелігійній сфері. А оскільки індивідуальна свідомість

постійно працює над вирішенням різних моральних колізій, які виникають у суспільстві, то ігнорування моральності у релігійній сфері не може не призводити до зростання кількості позаконфесійних християн.

Лукавство православних достойників мене вражає. З одного боку, вони формально підкреслюють потреби єднання та засуджують розколи і розкольників. З іншого боку – вони спрямовують свої дії на те, щоб розколи множилися, щоб у межах їхніх конфесій не зростала кількість глибоко віруючих людей. Це теж один з парадоксів сучасного релігійного життя.

Причина, мабуть, полягає в тому, що достойники розуміють єдність у більшовицькому стилі, як одноманітність та монологічність, а об'єднання – лише на умовах повного підкорення собі. Але ж в Євангелії від Луки сказано: «Не забороняйте розмаїтість, бо хто не проти вас, той за вас».

Сьогодні повернення на індивідуальному рівні до джерел, до Біблії, допомагає багатьом християнам самотійно осмислювати, що значить християнство в їхньому житті. До речі, особистісне осмислення суті християнства відбувається і на Заході, але почалося це там значно раніше. Історичний Ватиканський собор відбувся вдруге вже після підготовки певного ґрунту серед найбільш чутливих у моральному відношенні християн. Якось я натрапив на переклад з юдейської Біблії. Там ішлося про одну фразу з Книги Буття. Це розділ 18-й, вірш 19-й. Я був вражений: там ішлося про шляхи Господні творити праведні діла й справедливість. Чомусь одразу згадалося Шевченкове: «Діла добрих обновляться, діла злих загинуть».

Переклад Хоменка передає частину фрази із заповіту Бога так: «Берегти путі Господні, творивши правду й суд». Переклад Огієнка мало відрізняється від ватиканського: «Дотримуватися дороги Господньої, щоб чинити справедливість та право». Юдейська ж формула сприймається як спонукальний заклик до людини за подобою божою творити праведні діла та справедливість. Тут людина стає співтворцем Бога за умови підкорення закону й моральності. Саме на це я звертаю увагу, оскільки для України надзвичайно важливо закріпити саме цей активний аспект моральності, яка чітко проступає в слові «праведник». Тоді, можливо, через вживання слова «праведність» як синонімічного до слова «моральність» ми могли б скоріше позбутися різних класових,

етнічних і навіть конфесійних нашарувань, що їх має зараз поняття «моральність».

А скільки можна ще знайти таких золотих перлин, золотих зерен при уважному читанні єврейської Біблії без матового грецького скла. Саме в цьому й полягає цінність юдейсько-християнського діалогу, до якого ми ніяк не можемо приступити.

Можливо, через розширення діалогу за допомогою зусиль юдейської сторони ми швидше усвідомимо конечність єднання, всерхристиянського і всеправославного, бо стане самоочевидною можливість реалізації угоди Авраама з Богом Ізраїльським, саме як угоди через множинність, мозаїчність. Єдність іншостей може бути досягнута лише, якщо є любов, любов, що розуміється як синонім Бога.

Сучасне покоління священиків – хто природно, як у минулому, а хто лукаво – виставляє на перше місце національне, намагаючись встановити такий собі патріотичний варіант українського православ'я. Це покоління православних священиків абсолютно не вдається до екуменічних зусиль. Будьмо свідомі цього!

У зв'язку з цим хочу привернути увагу до більш фундаментальної тези. Досвід голокосту показав неможливість поєднання національного з релігійним. Це треба засвоїти, як «Отче наш». У нас же і досі ведуться розмови про нероздільне єднання в нашій православ'ї самої релігії та культури, національного й релігійного. Про це поєднання не лише говорять, а й на ділі намагаються його зміцнювати, абсолютно не усвідомлюючи, чим це може закінчитися. Тут варто було б врахувати досвід Німеччини й німецького занурення в правий утопізм, до чого були причетні й протестантські священики. Оце поєднання релігійного з національним було дуже принагідним до німецької літератури, воно могло постати могутнім потоком, у якому поєднуються різні, досі роз'єднані струми німецької історії. Здається, воно підніме корабель церкви й нарешті винесе його у відкрите море національного життя.

Цим німецька література перегукується з дискусіями на релігійну тему в українській пресі. А куди саме винесло об'єднання національного та релігійного Німеччину, всім добре відомо.

Насправді ж проблема полягає не в поєднанні християнського з православним та з національним, а в

спроможності перетворити християнство на величне підґрунтя плюралізму. Зможемо це зробити чи ні? Тут треба багато чого переосмислити кожному християнину. Якщо ми зуміємо розпочати у суспільстві таке переосмислення, значить воно відбудеться.

Хотілося б вказати ще на кілька моментів. Від аналізу того, що відбувається в нашому житті, у мене постійно виникають паралелі з голокостом. Спроба утворити якусь глобальну західноукраїнську церкву неминуче буде мати наслідком поділ на «наших» та «ненаших». А логічним наслідком цього будуть лозунги про те, що ці «ненаші» не мають права серед нас жити. І далі – що вони не мають права жити взагалі.

А візьмімо заклики до держави навести порядок в українському православ'ї та покінчити з існуванням церкви сусідньої держави. Я вже не кажу, що це лукавство. Це – виступи проти своїх же громадян, які належать до іншої конфесії. Це – підкладання міни під самі принципи громадянського суспільства.

Це дуже тривожні симптоми, й ми повинні концентрувати на них увагу.

Вважаю, що Храм Гробу Господнього в Єрусалимі є дуже вдалим образом сучасного релігійного становища в світі: це й модель полікультурності світу, й модель бар'єрів між людьми та суспільствами водночас. І від нас залежить, чим насправді той образ стане: моделлю бар'єрів чи моделлю полікультурності світу.

Мирослав Маринович

Зникнення Радянського Союзу з політичної карти світу сприймалося, поміж іншим, як зникнення бар'єрів на шляху релігійної свободи. В результаті почалося, так би мовити, велике переселення релігій та конфесій. Цей процес триває і досі як новітнє збалансування впливів тих чи інших релігій чи конфесій. Як сприймалася релігійна свобода у нас в Україні в кінці 80-х років? Вона була, власне кажучи, синонімом до свободи віросповідання. Є релігійна свобода – отже, можна вірити. Звичайно, вірити у межах своєї традиційної релігії, традиційної церкви. Коли ж люди усвідомили, що несе з собою релігійна свобода, почалися непорозуміння, почали виникати дуже складні питання, на які ми ще й досі не маємо відповідей. Богу дякувати, що ми вже починаємо ці питання формулювати.

Мені здається, що лише зараз люди починають замислюватися над тим, у що ж вони вірять. На початку цього століття було модно не вірити, оголошувати свою невіру. Наприкінці комунізму, деś у восьмидесяті роки, було модно вірити – це був протест проти держави, тобто форма політичної демонстрації. Зараз люди вперше починають замислюватися над тим, вірять вони чи ні, вперше починають усвідомлювати, чи мають вони якусь церковну орієнтацію. І, здається, вперше в українській історії виникає питання про роль держави, про те, яку атмосферу повинна забезпечити держава для того, щоб люди мали свободу самовизначення стосовно віри і церкви.

Було поставлене питання: невіруючі – хто вони? Жертви тоталітарного, атеїстичного режиму, які є об'єктами перевиховання, тобто в майбутньому повинні перейти у розряд віруючих? Чи вони – рівноправні партнери в споживанні, так би мовити, релігійної свободи?

Хочу сказати, що це не просто теоретичні постулати. Не раз ви, мабуть, чули від офіційних православних й неправославних чинників в Україні думку про те, що сучасні українські невіруючі – це потенційні парафіяни православних чи греко-католицьких церков. Вони, мовляв, не мають права бути вірними інших церков, які приходять із Заходу, оскільки вони – це наші потенційні віруючі.

Як же ставитися до людей, які оголошують себе віруючими, але не визначаються щодо конкретної церкви? Хто вони? Потенційні парафіяни якоїсь церкви чи, можливо, це люди якоїсь іншої, інтегральної, майбутньої релігії, яка об'єднає усіх?

Як правило, людей, які оголошують себе віруючими, але не визначаються щодо церкви, об'єднує один дуже важливий чинник: вони не приймають розділень між сучасними існуючими релігіями. Вони хочуть піднятися над бар'єрами.

Кілька слів про екуменізм. Після падіння Радянського Союзу виявилось, що той екуменізм, який існував досі, який декларував себе як релігійний екуменізм, як екуменізм церков, мав надзвичайно сильний політичний чинник. Зміна політичної ситуації у світі призвела до занепаду, до кризи екуменізму у релігійному аспекті. Виявилось, що Ватикан, розробляючи з Московською патріархією ті чи інші принципи екуменізму, таки значною мірою опирався на верховну політичну потугу Радянського Союзу. І от коли цей фактор спочатку зменшився, а потім зник взагалі, тоді позиція

Ватикану стала іншою. Це можна спостерігати на прикладі ставлення екуменізму до проблеми східних католицьких церков чи то уніатських церков.

Чи є екуменізм фактором майбутнього? Для мене очевидно, що процес екуменізму буде актуальним і надалі, незважаючи на те, що сьогодні він переживає кризу.

Свобода віри поставила перед нами важкі питання. По-перше, це проблема релігійної ідентичності українців. Україна – православна держава чи ні? Галичина – греко-католицька територія чи не греко-католицька? Ці питання постали з приходом релігійної свободи, яка змусила всіх відчувати кризу. Чи повинні ми сьогодні включити протестантів у релігійну ідентичність України, чи ми й надалі будемо ігнорувати їх тільки тому, що вона практично не визначають себе у плані української ідеї?

Говорячи про сучасну Україну, в якій живе політична, а не етнічна українська нація, чи можемо ми сьогодні взагалі говорити про релігійну ідентичність українців? В якому напрямку повинні ми шукати власну ідентичність?

Ця проблема стоїть не тільки перед українцями. Вона існує у всьому постсоціалістичному просторі, хоча цікаво спостерігати за нею і в релігіях інших народів. Наприклад, дуже цікавим явищем є месіанський юдаїзм, християнські євреї. Ця проблема дуже широко обговорюється в світі: чи може бути євреєм християнин? Євреєм за своїм походженням, а не за своєю релігійною ідентичністю.

Чи повинна українська держава втручатися в справи церковного життя? Природна реакція будь-якої сучасної людини, яка хоч трохи знає міфологію, відповідні документи, буде такою: «Ні, не повинна». Однак, із врахуванням того, як «пройшлася» держава по релігійній ситуації в Україні, як вона спотворила ці процеси, чи повинні ми якось змусити державу компенсувати ті збитки, до яких вона призвела?

Кілька слів стосовно проблеми українських місцевих церков і закордонних релігійних місій. З одного боку, ми програємо битву, наші церкви занепадають, з іншого – ми повинні дотримуватися принципу релігійної свободи. Де знайти золоту середину?

По-перше, слід зауважити, що немає такого явища, як повний програш місцевих церков. «За нас» виступають наші історичні, сімейні традиції, культура. Отже, не можна сказати, що ми програємо боротьбу із західними місіонерами.

Вадим Скуратівський

Шановне товариство, хочу нагадати, що ми живемо в тіні якоїсь величезної кризи. З цим нічого не поробиш. Річ у тім, що на сході у нас сусідка, яка наприкінці XVII сторіччя затіяла нечуваний експеримент. Річ у тім, що там теократія і автократія вирішили зустрітися. І коли вони почали зустрічатися, то половина етносу забрала своїх діток і корівок і втекла до Сибіру. Це перший негативний наслідок. А другий полягає в тім, що автократія імплікувала в себе теократію. От як це все конкретно виглядає: помирає останній патріарх – звертаються до Петра: що далі робити? Про відповідь Петра Пушкін каже так: «... рванул на груди куртку, витацил кортик и сказал: «Вот вам патриарх!»» І так було до 1917 року.

Що залишається за цих обставин? Я скажу одверто – йти у напрямі французької моделі другої половини XIX століття, навіть німецької, бісмарківської моделі «*kulturkampf*», коли держава робить одне, а всі інші сили, сказати б, поза державою, займаються власними проблемами. Мушу вам сказати, що нічого, крім користі, від цього не буде. Я пропоную повернутися до Володимира Ілліча Леніна, який у 1906 році сказав: «Чиновник не имеет даже права спрашивать о вероисповедании.» От це й є, сказати б, ідеал. Але так само і церква має апелювати до чиновника лише в якихось юридичних ситуаціях, а не в містичних, не в трансцендентних.

Досліджуючи деякі сюжети російської літератури, я наштовхнувся на страшну цензуру. Я раптом помітив, що російська література, починаючи з Ломоносова і Державіна і закінчуючи теологічними гротесками Максима Горького і Михайла Булгакова, йшла в бік дуже інтенсивної протестантської реформації. Це були лютери, вони лютували, як казав Іван Грозний про Лютера, впродовж двох століть. У цей величезний масив текстів вписуються і Достоевський, і Толстой, і дуже багато явищ срібного віку. Та коли я показав все це російському ж редакторові, він відповів: «Оно тебе вообще нужно?» І на цьому моє дослідження закінчилося.

Але те ж саме відбувається у нас в Україні. Я дуже шаную мого старшого друга й сусіда Євгена Сверстюка. Але коли він тлумачить Шевченка-християнина, то чомусь абсолютно не враховує ті обставини, що приблизно з початку сорокових років і до останніх хвилин свого життя Шевченко йде у бік якоїсь особистої реформації, особистого протестантизму. Це

доводять сотні, якщо не тисячі, його рядків, але на цей аспект його творчості якось не прийнято звертати увагу.

Я хочу також сказати, що всі ці безкінечні усобиці заважають творенню громадянського суспільства. За цих обставин громадянське суспільство повинно піти отим самим нормальним франко-німецьким шляхом ХІХ століття. І мені видається, що навіть для церков від цього буде велика користь, тому що як тільки держава остаточно відділилася від церкви у Франції наприкінці ХІХ століття, то священники одразу «схудли». Серед них з'явилися майстри щонайвищого теологічного класу, а вслід за тим почалося релігійне відродження серед французької інтелігенції.

Олександр Гриценко

Хотів би нагадати, що історія будь-якої європейської держави не вільна від страшенно кривавих конфліктів, які були інспіровані церквою або ж спрямовувалися на боротьбу з нею. «Схудли» у Франції ті священники, яких робесп'єри не понищили. Націоналізм є формою релігії, і практично жодна велика європейська нація не сформувалась без націоналізації церкви чи утворення громадянської релігії. В Англії націоналізували церкву, а те, що витворяли деякі кромвелі з ірландцями та іншими «не прихильниками» the church of England, цілком можна порівняти з тим, що творили північно - німецькі протестанти з південно - німецькими католиками під час Тридцятилітньої війни.

Закликаючи йти до світлих ідеалів творення британської, німецької чи французької нації, ми повинні згадати про всі ті криваві події, які з цим пов'язані.

Але ж існує модель побудови нації не шляхом націоналізації релігії, а шляхом «громадянського культу» чи «громадянської релігії». І тут я хотів би послатися на перше питання сьогоденної дискусії: «Що є віра в Бога?» Віра в Бога є окремим випадком віри, і, можливо, не більше. Можлива релігія й без ідеї Бога, можлива релігія «громадянська». Якщо ми повернемося до процесів формування сучасної української нації, то мусимо визнати, що вони відбулися без націоналізації релігії, у, так би мовити, всеукраїнському масштабі. Можна говорити про роль уніатської церкви в Галичині, але ж немає окремої галицької нації.

Що ж стосується толерантності, то ми бачимо на численних прикладах, що до певної міри релігія і толерантність несумісні.

Де в Європі церква та релігія сильна, там немає толерантності! Згадаймо Боснію. Що їх розділяє, крім церкви? Вони люди, фактично, тієї ж самої культури, мови, історії.

Що стосується ролі релігії в сучасному світі, хотів би сказати таке. Однією з основних суперечностей сьогодення є суперечність між тенденцією будь-якої віри чи релігії абсолютизувати себе й розумінням, що якась одна релігія не є кращою чи гіршою за іншу. Один бог хороший для одних, а інший – для інших.

Олександр Муратов

Чому вважається, що різноманіття релігій чи розкол у релігії є негативним явищем? Багато разів ми чули: «ринок релігій», «націоналізація релігії». Тобто, релігія – це ніби певний товар. А якщо є товар, то чому повинен бути монополізм на нього?

Але найбільше мене турбує питання: «Чи природний атеїзм?». Раніше – 15 або й 80 років тому – не вважалося апріорі, що атеїзм – це якесь неприродне явище. Це така ж віра, такий же правомірний спосіб мислення, як і релігійний. Якщо атеїсти поводять себе толерантно, то навіщо їх принижувати, ображати? От коли атеїзм захопив владу, він став страшним. Але ж на початку нашого століття чи наприкінці минулого він був дуже прогресивним явищем і багато світлих умів людства були атеїстами. Не треба зневажати таку точку зору.

Я опитував тих людей, які були досить природними атеїстами. Що тепер в їхніх головах? Мало хто зберіг свій атеїзм. А що замість цього? Дуже рідко має місце визначеність релігійних уподобань. Частіше за все – поява певної віри, віри в Бога. І ця віра притаманна більшості колишніх атеїстів.

Чесно кажучи, у природний, тобто біологічний атеїзм я не дуже вірю. У скрутні часи свого життя майже кожна людина, сподіваючись на якийсь порятунок, все ж таки має на увазі, якусь вищу силу, яка її колись врятує. Тому досить безболісно переважна більшість атеїстів стала віруючою, але це віруючі спонтанні, безрелігійні, безцерковні. З цим явищем потрібно рахуватися, адже в нашій країні таких людей щонайменше 50%. Вони починають переходити з однієї конфесії до іншої, з однієї релігії до іншої, але так і не зупиняються й залишаються «персональними» віруючими.

Дуже коротко скажу про поєднання політики та релігії. У різні періоди історичного розвитку людства воно було то

прогресивним, то регресивним. Сьогодні дуже важко сказати, навіть говорячи про сучасну Україну, який це має сенс – позитивний чи негативний.

Для молодшої нації, яка тільки складається, певною формою релігії є українство. Це не віра в Бога, звичайно. Просто ми будуємо зараз націю на підставі нашої віри в те, що це потрібно робити. І в цьому розумінні, я гадаю, нам жодна з конфесій навряд чи допоможе.

Максим Стріха

Наша дискусія блискуче ілюструє одну з тих тез, про які говорив пан Антонюк, тобто тезу про наше ставлення до релігії як до моралі, до релігії як до культурної традиції, до церкви, як до громадянського суспільства (що взагалі є цілком нормальним, адже поєднання церкви та політики завжди мало місце). І розкол не є чимось винятковим, якимось сьогоднішнім явищем. Проглянемо світову історію. Часто розколи були не ознакою змертвіння, а, навпаки, – пошуком чогось кращого, цікавішого.

Проте, ми напріч випускаємо один дуже суттєвий для розуміння предмету момент: саме релігія як аспект особистісного спасіння. Це видно з того, що діється у церквах. Наш народ, православний чи греко-католицький, дуже любить святити яблука, воду, зілля, але дуже рідко йде до сповіді і причастя. Ми йшли від властивого для раннього християнства (я маю на увазі вже після того, як воно стало панівним) моменту того, що спасуться майже всі, лише найгірші потраплять до пекла, всі інші обретуть спасіння, воскресіння плоті й возз'єднаються з Творцем. Сьогодні ж ми маємо ситуацію зовсім іншу: знавці різних конфесій намагаються довести, що спасуться справді лише обрані, лише ті, хто дотримується євхаристійного посту обов'язково від десятої години попереднього дня. З намаганням довести, що спасуться лише обрані, впливає і ставлення до всіх інших, як до чогось нечистого, що треба відкинути.

Наші теологи, – хоча їх важко назвати теологами, це переважно досить таки неосвічені люди, – призводять до того, що сьогодні перспективи екуменізму в Україні є досить невтішними. Екуменізм може бути темою для прекраснодухих розмов інтелігенції, яка не розглядає релігію на рівні спасіння. Вносити ж ідею екуменізму в свідомість практикуючих віруючих дуже й дуже важко.

В нашій українській ситуації говорити зараз про об'єднання церков, м'яко кажучи, не зовсім доречно. Всі результати попередніх об'єднань в Україні призводили до того, що на місці двох суб'єктів об'єднання опинялися завжди три. Обов'язок інтелігенції, обов'язок інтелектуалів, обов'язок тих священників, які все-таки розуміють цю ситуацію трошки ширше від дотримання євхаристійного посту від десятої години минулого вечора – це саме намагання для початку зрозуміти, що є Господь, якщо ми його приймаємо... І ми сильно спрофанували б ідею Господа, який спасав би тільки тих, хто не порушував євхаристійного посту. Цю ідею мирного співіснування конфесій в їхній окремішності, без прокльонів на адресу «запруданця Москви Володимира», без прокльонів на адресу «запруданця КГБ Філарета», без прокльонів на адресу греко-католиків, які продались колись за щось Риму, без прокльонів на адресу протестантів... Сприяти цьому мирному співіснуванню з тим, щоб надалі колись воно могло призвести до дальшого зближення – це, мені здається, наш обов'язок.

Віктор Єленський

Я хотів би повернутися до питання «Що є віра в Бога в сучасному світі?». Шукаючи визначення віри, я зупинився на класичному, що міститься в «Посланні до євреїв», 11-а глава, 1-й стих: «Віра є втіленням очікуваного і впевненість у небаченому». У цьому сенсі віра наприкінці другого тисячоліття є практично тим самим, чим була віра на початку першого тисячоліття. Кинувши погляд на друге тисячоліття, ми побачимо, що змінилося в особистісній вірі не так багато, як це могло б здатися. Приблизно двадцять років тому Олперт та Росс експериментально довели, що є люди, для яких релігія постає, як самодостатня річ, й є люди, для яких релігія є якимось інструментарієм, за допомогою якого досягають цілей, які лежать поза релігією. І в цьому сенсі віра з початку нашого тисячоліття залишається тим самим, чим вона була.

Тепер про віру в сучасному світі. Після занепаду комунізму велика кількість дослідників кинулася вивчати релігійну ситуацію у посткомуністичній Європі. Питання, які ставилися, були дуже конкретні: «Чи можна викоринити релігію насильницькими способами? Чи можна віру викоринити? І якщо ні, то чи не є релігія чимось таким, що притаманне людству так само, як і особі?» Багато проводилося досліджень, всіляких експериментів тощо. Я не буду зараз жонглювати

цифрами, а скажу лише, що принципових змін у ставленні до релігії після падіння комунізму в Східній Європі не сталося.

З іншого боку, «вимірювання» віри ставлять більше запитань, ніж дають відповідей. Чому, наприклад, в Польщі найвищий рівень декларації релігійності, а у Східній Німеччині – він найнижчий у всій Європі. Залишається також незрозумілим, чому сплески новітніх релігійних рухів припадають на зовсім різні суспільства й зовсім на різні часи. Наприклад, Палестина початку нашого тисячоліття і Сполучені Штати 60 – 70-х років. Японія в одному випадку, Індія – в іншому.

Праці класиків соціології та релігії ми можемо умовно поділити на два «табори». В одному будуть ті, хто свідчить, що релігія втратила всякий вплив на суспільні справи, що релігія занепадає. Як писав один єзуїтський священник: «Папа стоїть на уламках своєї церкви й чекає, коли всі уламки розберуть повністю». В іншому таборі перебувають ті, які доводять, що священне повертається. Обидві групи наводять дуже вагомі аргументи на обґрунтування своїх теоретичних побудов.

Віктор Малахов

Віра корелює з такими речами, як людський вибір, людський життєвий шлях, людський досвід. А шлях у кожного свій. Ми можемо визнавати рівночасність різних шляхів, але обирати можна лише якийсь один. Неможливо мати десять життєвих шляхів. Якщо справді ставити проблему толерантності, екуменізму, то вона передбачає і обмеженість релігійного досвіду кожної людини, кожної спільноти, кожної конфесії, і певну послідовність в дотриманні цієї однобічності з обов'язковим визнанням аналогічних прав інших.

Що ж до питання, дуже красивого, про Храм Гробу Господнього... На всій землі є храми, де чергуються служби різних конфесій. Я не хотів би жити у світі, де всі люди моляться однаково або кожен молиться по-своєму на самоті. В Євангелії є дуже красива думка: «Багато осель, – каже Христос, – у домі Мого Отця» (Ів. 14,2). Мова йде про обителі, а не про який поєднуючий варіант співжиття.

Якщо говорити про такі складні стосунки, як стосунки міжконфесійні, то, окрім всіх інших прав і прерогатив толерантності, існує ще й право на несумісність того, що

справді не поєднується одне з одним, але, тим не менше, має право на існування.

Михайло Білецький

Я хочу розпочати обговорення третього пункту нашого семінару, тільки трохи його розширити: говорити не тільки про релігійну свободу в сучасному світі, в Україні, а говорити взагалі про релігійну ситуацію (перш за все в Україні). Міжконфесійні стосунки стали одним з найбільш конфліктогенних факторів у нашому суспільстві. Особливості цієї проблеми полягають у тому, що вони сприймаються особливо боляче, торкаються якихось вразливих сторін душі не тільки віруючих, а й малорелігійних чи зовсім нерелігійних людей.

Для нашої політичної та інтелектуальної еліти, що не така вже й релігійна, ставлення до релігійної ситуації пов'язане з її основними ідеологічними пріоритетами. Для одних – з побудовою національної держави, для других – з правами людини та її звільнення від диктату держави.

Основні конфлікти проходять в рамках чотирьох церков Східного обряду. Які причини цих конфліктів? Можна назвати три групи причин. Одна з них – причини матеріальні, які мають об'єктивний характер і пов'язані з історією радянського періоду. У радянський період влада настільки переслідувала різні церкви, відбирала в них храми. Сьогодні, з приходом релігійної свободи, постало питання про користування цими храмами. Інтереси різних церков об'єктивно суперечать один одному, їх важко якось залагодити.

Друга група причин конфлікту пов'язана з природою самих церков. З тим, що церкви не схильні до порозуміння, кожна з них схильна вважати, що вона володіє абсолютною істиною. Церкви не схильні до плюралізму, і у зв'язку з цим виникають протиріччя між ними. Це пов'язане також з тим, що наші церкви зупинилися у своєму розвитку десь на початку століття й ще не пройшли тієї школи толерантності, яку пройшли церкви, конфесії у всьому світі (перш за все католицька церква, а також протестантські церкви, які взагалі відрізнялися більшою толерантністю й готовністю до співпраці).

Третя група причин, яка мені здається найбільш важливою, – це причини ідеологічні, вони зв'язані з ідеологізацією та

політизацією церкви. Вони пов'язані з тим, що в нашому суспільстві досить серйозні сили розглядають церкву як інструмент для досягнення своїх цілей. Може, й добрих цілей, цілей розбудови держави. Але такі цілі розуміються досить вузько. Тому політичні сили намагаються нав'язати церкві не властиву їй роль. Вони, передусім, розглядають церкву з однієї точки зору: наскільки церква підходить для втілення тих цілей, які вони ставлять перед собою. Політичні сили намагаються втручатись у церковне життя, будувати, розбудовувати церкву, створювати таку церкву, яка їм потрібна. І підтримувати ту, яка їх більше влаштовує. Саме робота цих політичних сил і видається мені найбільш деструктивною і найбільш небезпечною. Вона породжує конфлікти між церквами і тим самим – у суспільстві в цілому. Дії цих сил пов'язані насамперед з ідеологізацією суспільства, зі спробою побудувати дуже ідеологізоване суспільство, ідеократичне суспільство, нав'язати йому дуже вузьку ідею, створити образ ворога.

Цей образ ворога створюється з однієї з церков, – з Української православної церкви, яка пов'язана канонічно з Московським патріархатом, – саме тому, що вона не відповідає тим ідеологічним потребам, які політики ставлять перед собою. Саме ця політизація й ідеологізація церкви призводить до росту конфліктності у суспільстві. Взагалі, це може служити ілюстрацією до того, як спроба побудови суспільства на принципах ідеократії призводить до того, що суспільство розколюється на частини, підвищується конфліктність і саме завдання побудови якогось цілісного суспільства вирішується найгіршим способом.

Семен Глузман

На мою думку, віра як така в принципі не може бути об'єктом права, тому що віра – це щось інше. Об'єктом права може бути релігійний ритуал, тобто те, що, не будучи вірою, являється її виразом.

Костянтин Сігов

На початку семінару пан Антонюк нагадав дуже жорсткі слова про «правду та суд», які сказали Аврааму три його гостя напередодні загибелі Содома. Нагадування найактуальніше: наша бесіда, хоча про це й не згадують, відбувається за два кроки від комуністичного Содома і атеїстичної Голгофи. СРСР

продемонстрував планеті «громадянську релігію», яка набагато перевершила політичні технології Вавилону, Риму чи Візантії. Але продемонстрував він також і абсолютно логічний результат тоталітарних «громадянських релігій»: динаміт – церквам, табори – громадянам.

«Спокій, мир, субота», – так Д. Чижевський визначає три засади християнської етики Сковороди. Вони й сьогодні є суттю православ'я, про що нагадує історична школа Чижевського та Флоровського. А за поверховий погляд на взаємини куполів та влади плата відома – Пустеля. Досвід духовної незалежності від Імперії, вселенського спілкування християн перших віків, вважав Г. Флоровський, буде вельми до нагоди в III-у тисячолітті. Вихід із ідеологічних макроімперій і мікроімперій (минулих провінцій) не обійдеться, можливо, без усміху Сарри, і вже напевне – без «лицарства віри» Авраама.

Зиновій Антонюк

Ми рухаємося в бік цивілізованості, це мене втішає. І головне, щоб ми плекали особистість як супроти держави, так і супроти кліру чи релігійної структури, що намагається накласти на особистість якісь окови.

Мирослав Маринович

Здається, ми щасливі, що у нас є чотири церкви замість однієї потужної. Хотів сказати, що це є запорукою не тільки відсутності грубих порушень прав людини. В цьому є ще один дуже цікавий аспект, а саме: мені здається, що всі наші церкви, які зараз діють, пробують змодельовати на українську ситуацію модель російської церкви. Оскільки українське християнство не може зрозуміти, чим воно відрізняється від московського й у чому воно є генетично спорідненим із християнством київським.

Зараз є прекрасний шанс для того, щоб наше християнство могло знайти себе.

Одна з помилок – як у політичній, так і в релігійній ситуації – наших демократів полягає в тому, що ми беремо якусь тезу, яка опрацьована в іншій державі, прикладаємо до своєї ситуації й кажемо, що це має бути добре. Так, ми повинні запозичувати правильні ідеї, які вже дістали якесь підтвердження на Заході, але разом з тим ми повинні завжди

дивитися, який же зворотний зв'язок дає наше суспільство в реакції на ту чи іншу ідею.

Стосовно закону про релігію, я вважаю, що ніякого більшого обмеження свободи, ніж це допускає міжнародне законодавство, бути не може.

До друку підготував Олег Стрикаль